

Foredrag for lærere ved Ulverud skole i Nittedal den 16.mars 2023.

Marit Aabel: JERNALDER TIL JERNVERK I BYGDA VÅR

Sted for møtet er Nittedal Bygdesamling, et egnet sted for å snakke om lokal historie.

SAMMENHENGER

For å forstå tilværelsen, stiller vi ofte spørsmål om hvordan alt var før. Vi ønsker å forstå sammenhengene. Fortiden er forutsetningen for det livet vi nå har. Samtiden har alltid vært moderne. Denne historiefortellingen handler om bygda vår, og selv om bygda en gang var geografisk isolert, speiler den også vårt lands historie.

Min kompetanse for å formidle lokalhistorie, er grunnlagt på min oppvekst i bygda. I voksne år, en sterk interesse og opplevelser i nære omgivelser. Det har styrket min tilhørighet. Jeg kjenner trygghet for å konsentrere stoffet, danne en sammenhengende fortelling, et bilde som jeg selv forstår. Da kan det også formidles til andre.

FJERN FORTID

Det er vanskelig å bli berørt av en altfor fjern fortid. Men geologiske kjensgjerningene er nødvendige. Vi har hørt om landheving og spor etter de første menneskene her. Funn av bearbeidet flint til pile-spisser og bruddstykker av steinøkser er etterlatt av jegere og sankere, flere tusen år tilbake i vårt område. Den gang så landskapet annerledes ut.

JERNALDER

Med kjennskap til myrmalmen kom en stor levkårsendring. Folk ble bofaste, jordbrukere. Anvendelsen av myrmalmen, utvinning av jernet, måtte læres. Det ble allment kjent ca.400 år inn i vår tidsregning. Myrmalmen fantes oppe i skogen, identifisert med sin rustfarge i myrvannet. Med å bygge opp en enkel blesterovn der i skogkanten, fikk bøndene et fantastisk råmateriale for sin tilværelse. Jernet fikk en bred anvendelse.

Ved Hakadal kirke finnes graver fra eldre og yngre jernalder. Gravene tilhørte den tilstøtende gården og deres folk. Gravene var gårdens helligsted. Arkeologer mener at det i dette gravområdet finnes spor etter bygninger, antakelig også hov. Folk trengte ritualer, religiøse uttrykk ved sine dødes graver.

Jernalderens mennesker var bønder, men bonden var også kriger (Viking) og handelsmann på reiser. I møte med andre mennesker, kom ny kunnskap. Slik også om myrmalmen. Det var en omfattende prosess med smeltingen i blesterovnen til bearbeiding av råjernet i gårdssmia. Smeden var den tids ingeniør. Smeden produserte mangt som skulle være bestandig og sterkt. Det ble smidd mange slags redskaper, økser og sverd.

INNFØRINGEN AV KRISTENDOMMEN

Vi er kjent med at innføringen av kristendommen førte til ny utvikling av levkårene. Det skjedde fra år 1000 og framover. Jernutvinningen ved myrene fortsatte, blesterovnene ble forbedret, en antar at den fikk fem utviklingsstadier. Med den nye tros læren, fulgte utvidet bruk av smijernet. Vakre beslag og dørhengsler på stabbur og kirker ble et praktisk og estetisk mål for kreative smeder.

FRA HOV TIL KIRKE

Kirkbyggerne kom fra Sør-Europa til gården med jernaldergravene i Hakadal. Der ble det antakelig bygget en liten gårdskirke over Hovet, samt et klokketårn. Jernaldergravene ble ærbødig heget om.

Den kristne gravpraksisen kom med utvidelse av gravområdet. Det er en gammel kirkegård ved Hakadal kirke.

DEN KATOLSKE KIRKEN BLE JORDEIERE

Med kristendommen kom ny kunnskap til bygda. Middelalderkirken ble innviet til St. Laurentius. Menneskene skulle feire høymesse og lære kristendommen å kjenne. Slik ble folk også kjent med sin kirkes helgen. Engang levde Laurentius i Roma. Han virket blant fattige mennesker som Pavens diakon. Han ble straffet, brent på et bål over en jernrist. Slik ble han helgen for fattige og for alle som arbeidet med ild, kullbrennere og smeder. St. Laurentius ble populær, kalt Lavrans eller Lars hos oss.

Med den katolske kirken kom en praksis med presters forbønn for de døde, en kirkelig tjeneste som ble betalt med et jordstykke. Med denne praksisen ble den katolske kirken en stor jordeier.

REFORMASJONEN OG DANSKEKONGEN

I 1349 kom pesten, svartedauden og to tredjedeler av befolkningen døde. Etter Svartedauden var Norges befolkning sterkt redusert. Danmark inngikk fellesskap med Norge, noe vi trengte. Men Danskekongen ble dominerende. Reformasjonen i kirken fant sted samtidig som vi kom under Danskekongens styre. Den katolske trosretning ble avskaffet til fordel for Luthers lære. Kirkegodset i Norge ble slik Danskekongens eiendom. Norge ble da et fattig land.

BERGVERK OG JERNVERK

Danskekongen var kjent med bergverksdriften i Tyskland. På slutten av år 1400 ble det gjort funn av bergmalm på Hadeland. Dyktige tyske geologer fant forekomster som åpnet for Gruvevirksomhet. Med ett handler det om starten av en industri, større enn gårdssmiens virksomhet. Det er sikre opplysninger om bergverksdrift i Norge fra kong Christian den 3. regjeringstid (1536-59). Norges bergmester, Hans Glaser mutet og sikret seg rettighetene til Hadelandsgrubene på kongens vegne. Norge var under Danmark, kongen trengte jern til sine kriger i form av kuler, våpen etc., foruten redskaper til det daglige bruk.

VANNKRAFT

Med jernmalmen på Hadeland, søkte geologene etter et fossefall i kort avstand til gruvene. Fossen skulle gi kraft nok for et stort vannhjul og en blåsebelg for smelteovnen, kalt Masovn. I Hakadal hadde utviklingen av blesterovner gjennomgått flere forbedringer og en smeltehytte ved fossen hadde en tid vært i bruk. Slik hadde gården ved fossen fått navnet Hytten. Dette avgjorde beslutningen om å drive jernverket i Hakadal. Jernmalmen fra gruva på Hadelands ble fraktet gjennom skogen med hest og slede vinterstid, og med kløv på hesteryggen sommerstid til Hakedals Jernverk.

KONGEBREV

Bygdeboka kommer med følgende informasjon: «Jernverket i Hakadal er nevnt første gang i et kongebrev fra 1556. Kongen gir der beskjed til stattholderen i Norge om at jernlenker skal bringes ned fra jernverket i Hakadal. Verket var altså i full drift da, og det hadde vært i drift lenge. Etter den tilfeldige opplysningen fra 1556, blir ikke Hakadal nevnt før på 1620-tallet».

KRISTIAN KVART BESØKER HAKADAL

Jernverket var Danskekongens prosjekt og nye næring. Kristian kvart kom til Hakadal i år 1600 for å inspisere en gruve nær jernverket. Han fikk da vite at Lavranskirka var råtnet ned under svartedauden og besluttet da at det skulle reises en ny kirke på dette helligområdet. Kirken skulle bygges som en reformert kirke og den sto ferdig år 1609.

JERNVERKET ENDRER DET SOSIALE LIVET

De som fikk tillatelse for å eie jernverk, var byborgere med privilegier fra kongen. Slik endret det landsbygdas sosiale liv. Bøndene ble pålagt kjøring med egen hest av jernmalm og kull. Det kunne hugges trevirke i deres skog, til en rimelig godtgjøring. Kullmiler skulle brennes i et stort område rundt jernverket, kalt cirkumferens.

Til den isolerte bygda Hakadal, kom tyske og svenske jernverksutdannede folk for å bygge opp og administrere jernverket. Det ble bygget funksjonærboliger og mange husmannsplasser, de fleste med jord. Her måtte folk dyrke sin egen mat. Men enkelte varer kunne kjøpes på gården, Jernverkseieren hadde proviant-lager, et lite utsalg.

ET TIDSVITNE FRA JERNVERKETS DRIFT HAR FORTALT.

Johannes Dahl skrev om sanseintrykkene som preget miljøet ved jernverket. Dette ble han fortalt av et tidsvitne, den gamle, døvhørte hammersmeden Petter. Gutten og den gamle mannen tilbrakte mye tid sammen. Johannes Dahl skrev om barndommen på Hakedals Verk i boka «Nordmarka». Sitat:

«Jeg så da tydelig for meg det gamle Hakedals Verk, da røyken fra masovnen natt og dag seg nedover elvedraget og la okergule flekker over oreskogen på begge sider av fossen, mens hammerens tunge slag hørtes over fosseduren. Malmlassene kom sigende ned Greveveien i lang rekke med trette hester. Fra alle kanter av dalen kom om vinteren sledene med trekull i store meiser. Det kunne komme og gå over hundre hester om dagen. Om natta sto sledene i rader på den flate tråkka, foran stolpebua. Om sommeren så en røyk fra kullmilene stige opp fra liene på mange steder, på begge sider av dalen. På stille dager, lå det som en sky av røyk over liene».

JERNBUA

Nedenfor Masovnen sto det mange bygninger knyttet til jernverksdriften, hammersmier, verksteder og lagerbygninger. Etter jernverkets nedleggelse, står det nå bare en bygning tilbake, det er Jernbua. Bygningen er fra år 1600, og er den eldste på gården. Jernbua oppbevarte lenge tremodeller som ble brukt ved støping av jernovnene. Men ovnsproduksjonen ble flyttet til Bærums Verk, hvor dette ble samlet i 1822. Peder Ankers eide allerede Bærums Verk da han kjøpte Hakedals Verk. Slik ble ovnen støpt etter den tid, bare merket «Bærums Jernverk».

BILTHUGGERNE

Jernovnene var ansiktet utad, da med jernverkseierens initialer og jernverkets navn. Den kunstneriske kvaliteten var høy, det lå prestisje i produktene. Jernverkene og kirkene var kunstnernes oppdragsgivere. Dyktige kunstnere fikk oppdrag i Hakadal, Torsten Hoff (1688-1754) og Henrik Bech (1718-1776) skar fine ovnsmodeller. De fleste ovnene ble solgt ut av bygda og landet, flest til København. Men enkelte gårder i Hakadal sikret seg en Hakedalsov. De støpte ovnene fungerte godt, ga god varme og var i tillegg rene kunstverk. Ovnene var jernskulpturer, relieffer. Motivene var fra Bibelen og mytologien, samt kongeportretter, silhuetter med tekst og ren dekor.

MARS PÅ KANONEN

Henrik Bech var mester for ovnen «Mars på kanonen». Nittedal historielag kjøpte denne ovnen på auksjon i København og deponerte den i Nittedal bygdesamling. Historielaget eier også en ovnside med motivet «Abrahams offer». I 2010 ble det laget en permanent utstilling i bygdesamlingen med tittelen «Jernet i bygda vår» hvor ovnen «Mars på kanonen» er hovedattraksjonen.

HAKADAL KIRKE BLE REIST I 1609.

Det var en enkel tømmerkirke som ble reist ved kirkegården og den tapte hustuften av Lavranskirka. I motsetning til katolsk dekorert kirkeinteriør, skulle det reformerte kirkerommet være åpnere og enklere, bare med en nødvendig innredning. Luther vektla «Troen gjennom hørelsen». Det ble alterbord, døpefont og prekestol. Menigheten skulle nå få sitte, benker ble satt opp i kirkeskipet.

SKIFTENDE KIRKEEIERE

Denne kirken, som flere andre kirker, solgte kongen til private eiere etter hvert. Kongen trengte penger. Det ble flere kirkeiere. Omkring år 1730 fikk Hakadal kirke en velstående eier som ville utsmykke kirkerommet. Han hente inn en bilthugger fra samme miljø som Bech og Hoff, Johan Jørgen Schram. Han påtok seg kirkeutsmykningen. Han skulle lage altertavle, prekestol med himling og døpefont i den tids akantusstil. Det var for Hakadal kirke et godt valg. Det enkle kirkerommet fikk en frodig ornamentikk som preger kirkerommet med skjønnhet og gir menneskene sansenes bevegelse.

Kirkebygningen har gjennomgått flere utvidelser og påbygginger. I 1955 ble en stor restaurering avsluttet. Slik er nå dagens interiør, med gode farger og utsmykking som berører menneskene som feirer messe, sorg og gleder i dette Gudshuset.

Jernverkseiere ved Hakedals Verk har igjennom tiden gitt gaver til kirken. På alteret står to store messing barokk lysestaker, antakelig gave fra Lars Robsahm. Døpefatet med inskripsjon er gave fra fru Sverdrup.

BYGDEBOKA FOR HAKADAL OG NITTEDAL

Jernverkets funksjonstid regnes for 400 år. De forskjellige eierne, i overgangen fra Smeltehytte/ Hytte til jernverk nevnes med fornavn, de var bønder. Men fra år 1600 drev Det kongelige jernkompaniet. Virksomheten teller fra da av videre fjorten eiere. Baron Harald Wedel Jarlsberg var den siste jernverkseieren.

I bygdeboka står det en del om driften ved jernverket. I brev til futen på Nedre Romerike skriver jernverkseieren Sverdrup 15. juni 1750 hvorledes drifta var. Futen hadde sendt regning «andgaaende det allernaadigste paabudne Prinsesseutstyr. Etter sin rang, var Sverdrup kammerråd, men han skulle hver termin betale avgifter og skatt. Det var økonomiske forpliktelser som Sverdrup slet med å betale. Selv for en som sto Kongen nær, var livet krevende.

JERNVERKET LEGGES NED I 1869

Jernverket i Hakadal og øvrige jernverk i landet, fikk stor konkurranse med en engelsk smeltemetode av jernmalm. Eksportmarkedet kunne ikke fortsette. Jernverkseieren i Hakadal, Wedel Jarlsberg besluttet da å ta ned jernverkets bygninger. Omdisponere omliggende areal til jordbruk. Da kom landbrukskandidat Eivind Dahl til Verket i 1872 for å utførte eierens oppdrag. Store fjøs med plass til 150 dyr ble bygget. Melkeproduksjon for Kristianas befolkning ble ny næring for Hakedals Verk.

PILETREET

Piletreet sto på Verkets øvre tun. Det ble plantet samtidig med flere unge piletrær i 1773. De skulle danne en allè mellom den nye hovedbygningen og veien inn til skogen. Jens Moss hadde nylig fått privilegiet som eier av Hakedals Jernverk. Han bygget ny residens, den gamle hovedbygningen var lite imponerende. Da den nye bygningen kom på plass, ble det anlagt park. Mangt ble som Jens Moss planla, men etter få år var allèn borte. Tilbake var kun et piletre, de øvrige hadde ikke tålt vind og snøtunge vintre. Dette ene piletreet fikk da rollen som tuntre. Treet ble kjempestort og stod i 242 år.